

‘સજા’ : અહંકારના વિગલન, ભ્રમનિરસન
અને આદર્શના પરાજયની આલેખાયેલ કથા

Dr. H. V. Chaudhari
Associate Professor in Gujarati
Smt. B. V. Dhanak College,
Bagasara

ગુજરાતી સાહિત્યપ્રેમીઓ જેમને ઉડિયા ભાષાના મૂર્ધન્ય કથાસર્જક તરીકે ઓળખે છે તેવાં નામોમાં ફકીરમોહન સેનાપતિ પછી બીજું મહત્ત્વનું નામ હોય તો તે છે કાન્હુચરણ મહાન્તિ. ઉડિયા ભાષા અને સાહિત્ય પ્રત્યેનો અનન્ય પ્રેમ જ આ કથાસર્જકની સર્જનયાત્રાનું પ્રેરક બન્યો છે. ‘ઉત્સવે વ્યસન’થી ‘પ્રતીક્ષા’ સુધીની એમની વીસેક નવલકથાઓમાં ‘હા અન્ન’ અને ‘શાસ્તિ’ વિશેષ ધ્યાનાર્હ છે. ‘શાસ્તિ’નો ગુજરાતી અનુવાદ ગીતાંજલિ પરીખે ‘સજા’ શીર્ષક હેઠળ કર્યો છે જે નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ દ્વારા પ્રકાશિત થયો છે.

કાન્હુચરણ મહાન્તિની નવલકથાઓ ઉદ્દેશ પ્રધાન છે. કોઈ એક વિચાર કે રિવાજનું સમર્થન કે વિરોધ કરતી એની નવલકથાઓમાં આદર્શ અને વાસ્તવિકતા વચ્ચેનો તીવ્ર સંઘર્ષ અને આ સંઘર્ષમાં આદર્શનો થતો પરાજય જ મોટેભાગે નિરૂપાયેલો જોઈ શકાય છે. એમની નવલકથાઓમાં ૧૯૩૦ પછી ભારતીય સમાજમાં જે પરિવર્તન આવ્યું છે તેનું પ્રતિબિંબ પડેલું છે. ભારતીય સમાજમાં જાતિ, વર્ણ, ધર્મ, સંપ્રદાય ઉપરાંત દહેજપ્રથા, બાળવિવાહ, વૈધવ્યપાલન વગેરેના ધાર્મિક ક્રિયાકાંડોમાં જે દુઃખ સ્ત્રીઓ અને અસ્પૃશ્ય સમાજના લોકોએ ભોગવવું પડ્યું છે તે દુઃખને મૂર્ત કરતાં ચરિત્રો અને કથાઓ કાન્હુચરણ મહાન્તિની કૃતિની વિષયસામગ્રી બન્યાં છે. એમની નવલકથાઓમાં વધુ લાંછિત અને અપમાનિત થતી સ્ત્રીઓનાં ચરિત્રો ભારતીય સમાજની વાસ્તવિક છબી ઉપસાવે છે. આ સ્ત્રીઓ પ્રેમિકા છે,

પરંતુ તેમના પ્રેમમાં રોમાન્સ નથી, સમસ્યા ભરી પડી છે. એમના હૃદયમાં પ્રેમ છે, શરીરમાં કામના અને ઉત્તેજના છે, પરંતુ એમનાથી સમાજના રૂઢ નીતિ-નિયમો-રીતરિવાજોનું ઉલ્લંઘન થઈ શકે તેટલી હિંમત નથી. ‘સાહિત્ય હંમેશા જીવન માટે જ હોય છે’ એવું સ્પષ્ટપણે માનતા આ કથાસર્જક રૂઢિવાદી સમાજની પુનરચનાનો આદર્શ લઈને સાહિત્યજગતમાં વિહાર કરતા રહ્યા છે. તેઓ એક એવા સમાજની કલ્પના કરે છે જેમાં જાતિ, ધર્મ, વર્ણ, વર્ગ, સંપ્રદાયનો કોઈ ભેદ ન હોય; જેમાં સ્ત્રી-પુરુષ તરફના દૃષ્ટિકોણમાં પણ ભેદ ન હોય; જેમાં દાન-દહેજ-ધનદોલતનો કોઈ પ્રભાવ ન હોય; જેમાં વિધવાઓનાં પુનર્લગ્ન નિર્વિઘ્ને થઈ શકતાં હોય; જેમાં ગરીબો અને દુર્ભાગીઓ પ્રત્યે લોકોની સહાનુભૂતિ હોય; રોગી-અપંગોની લોકો સેવા કરતા હોય અને શ્રમનું સન્માન થતું હોય. ‘સજા’ નવલકથામાં, આ પ્રકારના સમાજનું સપનું જોતા નાયક-નાયિકા નિરૂપાયાં છે. અહીં સામાજિક ચેતના અને વૈયક્તિક ચેતના, આદર્શ અને વાસ્તવિકતા વચ્ચેના સંઘર્ષમાં નાયક-નાયિકાના પ્રેમની કેવી કસોટી થાય છે તેની હૃદયસ્પર્શી કથા જ નવલકથાની વિષયસામગ્રી બની છે.

‘સજા’નું કથાનક ૧૮૬૭-૬૮ના ભયંકર દુષ્કાળની પૃષ્ઠભૂમિ પર રચાયું છે. ‘ખાવા આપો, ખાવા આપો’ના કરુણ સ્વરોની નક્કર વાસ્તવિકતા પર આધારિત આ નવલકથા પન્નાલાલ પટેલની ‘માનવીની ભવાઈ’નું સ્મરણ કરાવે છે. અહીં એક બાજુ સનિયા અને ધોબી વચ્ચેના વિરલ પ્રેમ અને તેનાં અજબ-ગજબનાં રૂપો જોવા મળે છે; બીજી બાજુ દુષ્કાળગ્રસ્ત લોકોની અવદશાના વાસ્તવિક ચિત્રોનું બયાન છે; ત્રીજી બાજુ ધનના જોરે સમાજના અધિષ્ઠાતા બની બેઠેલા ધનવાનના અહંકાર અને અહંકારભંગનું ચિત્ર જોવા મળે છે; ચોથી બાજુ રૂઢિવાદી સમાજ અને તેમાં અનેક પ્રકારની અંધશ્રદ્ધાઓ, ખોટી માન્યતાઓ-ખ્યાલોમાં

રાયતા લોકો અને તેમનું રૂઢિવાદી માનસ મૂર્ત થતું અનુભવી શકાય છે; પાંચમી બાજુ 'સમાજ કો બદલ ડાલો'નો આદર્શ લઈને ધૂમતો કથાનાયક સનિયો અને તેના વાસ્તવિક સમાજ સામેના સંઘર્ષનું ચિત્ર જોવા મળે છે; છઠ્ઠી બાજુ યુવાનવયે વિધવા થયેલી કથાનાયિકા ધોબીની કરુણ જીવનદશા અને એમના દ્વારા થતાં લોકસેવાનાં કાર્યોનો ચિતાર નિરૂપાયેલ છે; સાતમી બાજુ સનિયા અને ધોબીના આદર્શના થયેલા ધોર પરાજયનું કરુણ અને અંતિમ ચિત્ર નિરૂપાયું છે.

આમ, 'સજા' નવલકથાનાં કથાસૂત્રોમાં આદર્શવાદી, ભાવનાવાદી અને વાસ્તવવાદી વિચારધારા વહેતી અનુભવી શકાય છે. કથાસર્જકની મોટી વિશેષતા તો એ છે કે એમણે આદર્શની પ્રતિષ્ઠા માટે વાસ્તવિકતાનું વિકૃત કે ભ્રમાત્મક ચિત્ર દોર્યું નથી. 'સજા' કથાસામગ્રી અને તેના સંકલનની દ્રષ્ટિએ તપાસવા જેવી નવલકથા છે. કથાકૃતિમાં 'શું' નિરૂપાઈ છે તેનું જેટલું મહત્વ છે એટલું જ તે કેવી રીતે નિરૂપાયું છે તેનું આ આખીય કૃતિમાં અતીત અને સાંપ્રતમાં બનેલી-બનતી ઘટનાઓનું રસપ્રદ અને કલાત્મક રીતે સંકલન કરવામાં આવ્યું છે. સંકલનની દૃષ્ટિએ નવલકથાના આરંભ અને અંતની સચોટતા તપાસવા જેવી છે. નવલકથાનો આરંભ થાય છે સનિયાના વિષ્ણુપુરમાં થયેલા આગમનની ઘટનાથી અને અંતે સનિયો વિષ્ણુપુરને છોડીને ચાલ્યો જાય છે. ત્રણ વર્ષના દુષ્કાળ પછી, અનેક પ્રકારના સંઘર્ષોનો સામનો કરીને સનિયો પોતાના ગામ પ્રત્યેના અપૂર્વ લગાવને કારણે વિષ્ણુપુર આવે છે. એના શરીરમાં લોહી-માંસ રહ્યા નહોતાં. ચામડી માંડ-માંડ હાડકાંને ઢાંકતી હતી. આંખોનું તેજ લુપ્ત થતું હતું. માથાના વાળ વિખરાયેલા હતા. શરીર અશક્ત હતું. લાકડીના ટેકે તે માંડ માંડ પોતાના વતનના ગામના પાદર સુધી પહોંચ્યો હતો. કડકડતી ઠંડીથી ધૂજતો અને અર્ધનગ્ન

હાલતમાં પણ વતનને દૂરથી નિહાળી ખુશ થઈ ઉઠતો સનિયો દુષ્કાળના પાશમાં હોમાઈ ગયેલાં પોતાનાં કુટુંબીજનોને યાદ કરે છે. દુષ્કાળે કુટુંબ, કુટુંબીજનો, માલ-મિલકત બધું જ ઝૂંટવી લીધું હતું. આમ છતાં હજી ગામ અને ગામના લોકો રહ્યાં હતાં. એમના પ્રત્યેના પ્રેમને કારણે સનિયો ફરી ગામમાં આવ્યો હતો, પરંતુ ગામના લોકો તેને 'અછૂત' ગણીને તેમના પ્રતિ દુર્વ્યવહાર કરે છે. ગામના લોકોના મતે સનિયાએ જાહેર અન્નક્ષેત્રોમાં ભોજન લીધું હતું, પિતાના મૃત્યુ પછી તેમની ક્રિયા કરી નહોતી. તેમનાં ભાઈ-બહેનોએ પણ નાત-જાત ગુમાવી હતી. આ બધા ગુના બદલ સનિયાએ પ્રાયશ્ચિત કરવું જોઈએ એવું કહીને-કરીને લોકોએ સનિયાને 'અછૂત' જાહેર કર્યો હતો. જેમની પાસે પહેરવા પૂરું લૂગડું કે ખાવા ધાન નહોતું તેને સમાજના લોકો ધાર્મિક ક્રિયાકાંડ કરવા, બ્રાહ્મણોને જમાડવા, દક્ષિણા આપવા, ન્યાત જમાડવા કહે છે. સનિયો ધોબીની મદદથી લોકોએ કરેલી સજાનું પાલન કરે છે અને પુનઃ ન્યાતમાં ભળે છે. તનતોડ મહેનત કરીને થોડી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે છે અને પોતાના આદર્શવાદી વિચાર અનુસાર પરિવાર બનાવે છે. આ પરિવારમાં મુસ્લિમ યુવાન રહીમ, અપંગ ભરત, ક્રિશ્ચિયન વૃદ્ધ જોન, દલિત સમાજનો વિશી, ગાંડી કઈ અને અંધ કાશી રહે છે. સમાજ આ પ્રકારની પરિવારની સામે વિરોધ કરે છે. વિષ્ણુપુરમાં સનિયાને રહેવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. કાવાદાવાથી તેની જમીન પડાવી લેવામાં આવે છે. અંતે લોકો તેની જમીન-મકાનની જપ્તી માટે જાય છે તે પૂર્વે જ સનિયો અને તેના સાથીદારો બધું છોડીને ચાલ્યા ગયા હતા. સનિયાએ વિચાર્યું કે પોતાના જાતિ, ધર્મ, વર્ણ કે સંપ્રદાય વિનાના સમાજ-પરિવારની રચનાના આદર્શને આ રૂઢિચુસ્ત સમાજના લોકો સ્વીકારી શકે તેમ નથી. પોતાના આદર્શનો પરાજય સ્વીકારીને તે વિષ્ણુપુરમાં જ રીતે આવ્યો હતો તે જ રીતે વિષ્ણુપુર છોડીને

ચાલ્યો જાય છે. એ જોતાં નવલકથામાં પણ ઉમેરાય છે.

‘સજા’માં પ્રેમકથા અને વિવિધ પાત્રોના જીવનસંદર્ભો કેન્દ્રસ્થ વિષયો બન્યા છે. સનિયા અને ધોબીની પ્રેમકથા નિમિત્તે રૂઢિવાદી સમાજ સામે આદર્શવાદી વિચારોના થતા ધોર પરાજયની કથા નિરૂપાઈ છે. સર્જક સનિયા અને ધોબીના કુટુંબ સંદર્ભને જે રીતે મુખ્ય કથા સાથે વણી લીધો છે તે સર્જકની કલ્પનાશક્તિનો પરિચય કરાવે છે. સનિયો વિષ્ણુપુર ગામમાં રહેતા બનેઈ પરિડાનો પુત્ર છે. પિતાનું ગામમાં માન-સન્માન છે. એમણે પરિશ્રમથી થોડાં પૈસા-માલ-મિલકત એકઠાં કરેલાં, પરંતુ દુષ્કાળે એમને અને એમનાં કુટુંબીજનોને છિન્નભિન્ન કરી નાંખ્યા હતા. આ જ ગામમાં ચિંતેઈ સોઈ (ચિંતામણિ) રહેતા હતા જે પૈસે ટકે સુખી હતા. તેને એક જ દીકરી હતી જેનું નામ ધોબી હતું. ચિંતેઈ સોઈ પોતાની દીકરી ધોબીનાં લગ્ન સનિયા સાથે થાય તેવું ઈચ્છતા હતા. પરંતુ સનિયાના પિતા બનેઈ પરિડાએ ચિંતેઈ સોઈના લગ્ન પ્રસ્તાવનો ઈન્કાર કરતાં કહ્યું હતું: “અમે ગરીબ છીએ તો શું થઈ ગયું ? નીચલી જાતિમાં તો લગ્ન ન કરાવીએ ! જરૂર પડશે તો મજૂરી પણ કરી લઈશું. સૂકો રોટલો ખાઈ લઈશું. પણ આવું નીચ કામ નહિ થાય.”^૧

બનેઈ પરિડાનાં આ વચનો ચિંતેઈ સોઈના ચિત્તમાં વેરનાં બીજ રોપે છે. ખરેખર તો ધોબીના પિતાના દાદાની માતા મુસલમાન બનેઈ પરિડાનાં આ વચનો ચિંતેઈ સોઈને નિમ્ન જાતિના માનતા હતા. ચિંતેઈ સોઈ ધનવાન હતા તેથી તે બનેઈ પરિડાના વચનોથી વિશેષ અપમાનિત થયા હતા. તેઓ અપમાનનો બદલો બનેઈ પરિડા અને તેનાં કુટુંબીજનો પર લે છે. દુષ્કાળ દરમિયાન બધા પાસે અનાજ ખૂટી ગયું હતું, પરંતુ ચિંતેઈ સોઈ પાસે અનાજનો સંગ્રહ હતો. બનેઈ પરિડાએ જમીન-મિલકત-વાસણ-ફસણ બધું વેચીને પોતાના

કુટુંબને ટકાવી રાખ્યું હતું, પરંતુ હવે તેની પાસે કશું જ રહ્યું નહોતું. તેથી ગામ છોડવાનો વખત આવ્યો હતો. પોતાની બે દીકરીઓ જો ચિંતેઈ સોઈ તેના ઘરમાં સાચવે તો દીકરીઓનું જીવન બરબાદ થતાં બચી જશે એવું વિચારી તે પોતાનું કુળાભિમાન ભૂલી જઈ ચિંતેઈ સોઈ સામે જઈ કરગરે છે. “તમારે તો થોકબંધ નોકરચાકર છે. શું મારી છોકરીઓને તમારા ઘરમાં આશરો નહિ આપી શકો? એમને રાખી લો. તમારા ઘરનું ઘણું કામ કરશે. છાણા થાપશે. વાસણ માંજશે અને એને બદલે ભાતનું જે એકુંજુકું ઓસામણ મળી જશે એ પીને જીવ્યે જશે. નહિ તો આવી મોટી છોકરીઓ ક્યાં ક્યાં ભટકતી ફરશે ?!”^૨

વેરની આગમાં સળગતા ચિંતેઈ સોઈ માનવતા ભૂલીને બનેઈ પરિડાને ધૂતકારી કાઢે છે. અનાજનો એક પણ દાણો આપવા તૈયાર થતા નથી. અંતે દુષ્કાળમાં સનિયાની માતા મૃત્યુ પામે છે. પિતા પણ મૃત્યુ પામે છે. બહેનો તેના નસીબને રોતી છૂટી પડી જાય છે. સનિયો બચી જાય છે અને તે દુષ્કાળ પૂરો થતાં ગામમાં ફરી આવે છે. સર્જકે સનિયા અને ધોબીનો કુટુંબ સંદર્ભ અને દુષ્કાળ દરમિયાન બનેઈ પરિડાના કુટુંબની થયેલી દુર્દશા, સનિયા સાથે ધોબીના લગ્નના પ્રસ્તાવનો બનેઈ પરિડાએ કરેલો ઈન્કાર, ચિંતેઈ સોઈના ચિત્તમાં વવાયેલ વેરબીજ, બનેઈ પરિડા અને તેની પત્નીનાં મૃત્યુ વગેરે અતીતમાં બનેલી ઘટનાઓને સનિયાના ચિત્તમાં સ્મરણરૂપે સળવળતી હોય તેમ બતાવી છે. સનિયાની સ્મૃતિ વણઝાર સહજ અને સ્વાભાવિક લાગે છે. નવલકથામાં વિષ્ણુપુર અને દુર્ગાપુરમાં દુષ્કાળ દરમિયાન બનેલી ઘટના અતીત રૂપે નિરૂપાઈ છે. ધોબીના સનિયા સાથે લગ્નના થયેલા ઈન્કાર પછી ચિંતેઈ સોઈએ ધોબીના લગ્ન દુર્ગાપુરમાં રહેતા સંપત્તિવાન જિતેઈ નાયકના પુત્ર નિતેઈ નાયક સાથે કરાવ્યા હતા, લગ્ન પછી ધોબીનું પ્રસન્ન દામ્પત્યજીવન, સાસરિયામાં માન-

સન્માન, દુષ્કાળ દરમ્યાન ધોબીના કહેવાથી સસરાએ દુર્ગાપુરમાં ખોલેલું અન્નક્ષેત્ર, દુર્ગાપુરમાં ફાટી નીકળેલ રોગચાળો અને તેમાં રોગી માણસોની સેવા કરતા સસરા અને પતિ, રોગનો ચેપ લાગતાં સસરા અને પતિનાં થયેલાં મૃત્યુ અને અંતે થોડા જ સમયમાં વિધવા બનેલી ધોબીનું પુનઃ વિષ્ણુપુરમાં થયેલું આગમન-આ બધી ભૂતકાલીન ઘટનાઓ પણ નવલકથામાં પ્રતીતિકર લાગે તે રીતે નિરૂપાઈ છે.

આમ, સનિયો અને ધોબી ફરી વિષ્ણુપુરમાં જ મળે છે. પરંતુ આ સમયે પરિસ્થિતિએ બહુ મોટો વળાંક લીધો હતો. સનિયાની ગરીબ અને કંગાલ સ્થિતિ હતી. ધોબી વિધવા હતી. સર્જકે નવલકથામાં આ બાળમિત્રોનું વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં પુનઃ મિલન કરાવતાં છ પ્રસંગો આલેખ્યા છે. આ પ્રસંગોમાં રહેલી પરિસ્થિતિજન્ય વક્રતા (Irony of situation) વિશેષ આસ્વાદ્ય છે.

સનિયો અને ધોબીની સૌ પ્રથમ મુલાકાત વિષ્ણુપુર ગામના પાદરે થાય છે. કંગાળ અને ગરીબ સનિયો ગામ પ્રત્યેના લગાવને કારણે ગામમાં તો આવે છે, પરંતુ ગામનાં લોકો તેને મદદ કરવાને બદલે ‘અછૂત’ ગણીને ધિક્કારે છે; એટલું જ નહિ પરંતુ તેના કહેવાતા પાપોનું પ્રાયશ્ચિત કરવા પણ કહે છે. જેમની પાસે પહેરવા પૂરું કપડું નથી અને જેમણે બે દિવસથી ખાધું નથી એવી વ્યક્તિને લોકો પ્રાયશ્ચિત રૂપે બ્રાહ્મણો જમાડવાનું કહે છે, પિતાનું શ્રાદ્ધ કરવાનું કહે છે! ‘અછૂત’ ગણાઈને નાત બહાર મૂકાયેલા સનિયાની કપરી સ્થિતિથી વાકેફ થયેલી ધોબીના હૃદયમાં સનિયા પ્રત્યે પ્રેમ જાગી ઊઠે છે, અને ચિત્તમાં બાળમિત્ર સનિયા સાથે પસાર કરેલા દિવસોનું સ્મરણ ઝબકી ઊઠે છે. તે કોઈપણ ભોગે સનિયાને બચાવી લેવાનો સંકલ્પ કરતાં વિચારે છે : “હા, સનિયો જીવશે, જરૂર જીવશે, સમાજની નજરમાં ભલે એ પતિત, કંગાળ

તથા અછૂત હોય, પરંતુ આત્માની દિવ્ય દૃષ્ટિએ એ છે દુનિયાનો શ્રેષ્ઠ જીવ-મનુષ્ય”^૩

ધોબી સમાજની કે પિતાની પરવા કર્યા વિના મોડી રાતે સનિયા પાસે પહોંચે છે. સનિયો ભૂખ્યો પડ્યો છે. તેનામાં જીવનનો ઉત્સાહ રહ્યો નથી. ગામનાં લોકોની ઉપેક્ષા અને સગાંસંબંધીઓનાં થયેલાં મૃત્યુથી હતાશ થઈ ગયો હતો. તેને લાગતું હતું કે, હવે થોડા જ સમયમાં તેનો જીવનદીપ બુઝાઈ જશે. પરંતુ આવી કટોકટીની ક્ષણે ધોબી સનિયાનો જીવનદીપ પ્રજ્વલિત કરવા આવી પહોંચે છે. ધોબી સનિયાની જીવનપ્રેરણા અને જીવનાધાર બનીને આવે છે. ધોબીની મુલાકાતથી જ સનિયાને જીવન જીવવાની આશા જન્મે છે. ધોબી સનિયાનો નિર્બળ હાથ પકડે છે અને તેને મંદિર પાસે લઈ જાય છે. એના વાળ ઠીક કરે છે, શરીર સાફ કરે છે અને નવાં કપડાં પહેરાવે છે. ધોબીનો પ્રેમ સનિયાને જીવવા પ્રેરે છે. સનિયો બોલી ઊઠે છે : ‘મારે મરવું નથી’ ધોબી મધુર વાણીમાં તેની સાથે વાત કરે છે. તેના કુટુંબની પડેલી ત્રણ એકર જમીન અપાવી દેવાનું પણ કહે છે. એ પછીના ઘણા દિવસો ધોબી પોતાના કાકા નિઘેઈ દ્વારા સનિયાને ભોજન પહોંચાડે છે. સનિયામાં પુનઃ પ્રાણ સંચાર થાય છે. સર્જકે સનિયા અને ધોબીની આ મુલાકાતમાં ધોબીના એક વિલક્ષણ પ્રેમને પ્રગટ કર્યો છે. એક યુવાવયે વિધવા થયેલી પ્રતિષ્ઠિત પિતાની પુત્રી અર્ધી રાતે સાવ કંગાળ એવા પોતાના બાળપ્રેમીને સહાય કરવા નીકળી પડે તે ઘટના જ ધોબીના અનેરા વ્યક્તિત્વને ઉપસાવી આપે છે. આ સ્નેહમૂર્તિ ધોબીને તેના સનિયા પ્રત્યેના સ્નેહની કેવી આકરી સજા મળે છે તે સનિયા સાથેની પછીની મુલાકાતોમાં જોવા મળે છે. સર્જકે સનિયા અને ધોબીની મુલાકાતનું આ આખું દૃશ્ય પ્રત્યક્ષ ભજવાતું હોય એ રીતે નિરૂપ્યું છે.

બઉલ અમાસના દિવસે સનિયા અને ઘોબીની બીજી મુલાકાત થાય છે. બઉલ અમાસના દિવસે વિષ્ણુપુરની સ્ત્રીઓ ગામને પાદરે આવેલા ગોપીનાથજીના મંદિરે પૂજા કરવા માટે જાય છે. રસ્તાની ધારે જ સનિયો રહેતો હોવા છતાં કોઈ સ્ત્રી તેની સામે જોતી નથી કે તેને બોલાવતી નથી. પરંતુ ઘોબી રસ્તે નીકળતાં જ સનિયાની ખબર અંતર પૂછે છે. ‘જીવું છું બીજાના આપેલા ભાત ખાઈને’ એવો પરાધીનપણનો ભાવ પ્રગટ કરતી વાણી ઉચ્ચારતા સનિયાનું ‘સ્વાભિમાન’ જગાડવા ઘોબી કહે છે : “સનિયાભાઈ ! તારી તબિયત તો સરસ થઈ ગઈ છે ! હવે બીજાની સામું શું કામ જુએ છે? મહેનત કરીશ તો પેટ નહિ ભરી શકાય? તારું ઘર હતું. એ જમીન તો બાપદાદાના જમાનાથી છે ને? થોડા લાકડાં ને વાંસ મંગાવી એક ઝૂંપડી શા માટે નથી બનાવી લેતો? બીજાની ઓશરીના છાયામાં શા માટે પડ્યો રહે છે ? પોતાના ઘરમાં જ રહેવું વધુ સારું ગણાય ને?”*

ઘોબીની સહાનુભૂતિ વાણી અને કડુણાથી ભરેલી આંખો સનિયાના જીવનને પુનઃ ચેતનવંતુ બનાવી દે છે. હતાશાથી ઘેરાયેલા સનિયાના ચિત્તમાં કુટુંબ, પરિચિતજનો, ભાવિજીવનમાં શ્રદ્ધા જગાડતાં ઘોબી કહે છે : “ઓળખીતા લોકો મજાક કરી શકે છે, પણ અંતે એ લોકો જ સહાનુભૂતિ દાખવશે. ક્યારેક એમનું મન પલળશે. સનિયાભાઈ ! તું આ ગાંડપણ છોડી દે. પરિડા કુટુંબ નષ્ટ થઈ જાય એવું કદાચ ભગવાન ઇચ્છતા નથી. કદાચ એટલે જ તું પાછો આવી ગયો છે, તો ગામની ધૂળમાં જ રહે. નસીબ પલટાઈ જશે. મારું કહેવું માનીશ ને ?”⁴ સનિયાના મનનું મોટું દુઃખ તો એ હતું કે જેને અછૂત તરીકે ગણતો હતો તે લોકો જ આજે પોતાને ‘અછૂત’ ગણીને ધિક્કારે છે. પરિસ્થિતિની આ વક્રતા સનિયાને પીડે છે. પોતાની અંતરની આ પીડા ઘોબી સમક્ષ પ્રગટ કરતાં તે કહે છે : “ગામની માટીમાં પડ્યો રહું ? અછૂત બનીને

? જેને હું અછૂત કહેતો હતો, એ આજે મને અછૂત કહેશે હું કેવી રીતે સહન કરું? અહીંથી કોઈ બીજા ગામમાં જઈ અજાણ્યા લોકોને હું કહું કે હું ‘પાણ’ કે ‘હાડી’ જેવી અસ્પૃશ્ય જાતિનો છું તો કદાચ દુઃખ નહિ થાય. જો જીવવું જ છે તો આ જ રીતે હું જીવી શકીશ.”⁵

સનિયાના આ પ્રકારના પ્રતિભાવથી ઘોબી ક્ષણભર ગુસ્સે થઈ ચાલવા માંડે છે. ‘જેના મનમાં જે આવશે એ જ કરશે. આપણને શું લાગે વળગે?’ કહેતી ઘોબી પોતાના ઘેર ચાલી જાય છે, પરંતુ ઘોબીના આ ગુસ્સામાં પણ સનિયા પ્રત્યેનો પ્રેમ જ જોવા મળે છે. આમ, સનિયા-ઘોબીની આ બીજી મુલાકાતમાં સ્વાભિમાન ગુમાવી બેઠેલા સનિયાના ચિત્તમાં સ્વાભિમાન જગાડતી ઘોબીના વ્યક્તિત્વનું એક નવું જ પાસું પ્રગટ થતું જોઈ શકાય છે. આ સાથે આ મુલાકાતમાં સનિયા અને ઘોબી વચ્ચેના સૂક્ષ્મ પ્રેમ સંબંધનો એક નવો જ રંગ ઊઘડતો દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

મકરસંક્રાન્તિના દિવસે ભરાયેલા મેળાના સમયે સનિયા અને ઘોબીની ત્રીજી મુલાકાત થાય છે. સનિયા માટે ઘોબીનાં વચનો પ્રેરક પરિબલનું કામ કરે છે. ઘોબીના કહેવા અનુસાર સનિયો પોતાના ઘરની જમીન સાફસૂફ કરાવીને ઝૂંપડું બાંધવા પ્રયત્ન કરે છે. છાપડું બનાવવા તાડના પાન તોડે છે. મેળાના દિવસે પણ સનિયાને કામ કરતો નિહાળીને ઘોબી તેને મંદિર જવા, મેળાનો આનંદ લેવા સમજાવે છે ત્યારે સનિયો સમાજ દ્વારા પોતાના થયેલા તિરસ્કારની પીડા ભૂલ્યો ન હોય તેમ કટુવાણીમાં કહે છે : “ના ઘોબી ! અછૂતોને તો મંદિરમાં જવાની મનાઈ છે. ઘર અડધું થઈ ગયું છે. ઈશ્વર તો આવીને એ પૂરું કરવાનો નથી !”⁶

ઘોબી સનિયાને તેના કુટુંબે ગુમાવેલી ત્રણ એકર જમીન મેળવવા, પોતાના હક્ક માગવા માટે પ્રહરાજ પાસે જવાનું કહે છે અને તેના ખાવાપીવા વિશે પૂછે છે. સનિયો પોતાની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ

પ્રગટ કરે છે. સનિયાની આવી દુર્દશા દૂર કરવા અને તેને પુનઃ સમાજમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવા માટે ધોબી તેને એક બટવો આપે છે. જેમાં પાંચ રૂપિયા અને પચ્ચીસ સોનામહોરો હતી. ધોબીનું સપનું હતું કે સનિયો મોટો માણસ બને. પોતાના પિતાના અહંકાર અને વેરવૃત્તિએ જ સનિયાના કુટુંબને બરબાદ કર્યું છે અને સનિયાની આ અવદશાનું કારણ પણ પોતે જ છે એવું માનીને અપરાધભાવ અનુભવતી ધોબી સનિયાને બટવો દઈને ચાલી જાય છે. આમ, આ ત્રીજી મુલાકાત પણ સનિયાની જીવનદશા અને મનોદશાને બદલવા સતત ચિંતિત રહેતી અને સહાય કરતી ધોબીના એક અનેરા વ્યક્તિત્વને ઉપસાવે છે. ધોબીએ કરેલી આર્થિક સહાયથી સનિયાની જીવનશ્રદ્ધા વધે છે. તે સરસ મજાનું ઘર બનાવે છે. સમાજના લોકોના સૂચવ્યા મુજબ બ્રહ્મભોજન કરાવે છે, દક્ષિણા આપે છે, નાત જમાડે છે અને એ રીતે પોતાનાં કહેવાતાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત કરીને પુનઃ જ્ઞાતિમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. ધોબીનું સપનું ધીમે ધીમે સાકાર થતું જોવા મળે છે. સનિયો ઘરમાં સ્થિર થયો છે અને પરિશ્રમ કરીને પોતાની રોજિંદી જરૂરિયાતો પૂરી કરતો થઈ ગયો છે તે જાણી ધોબી આનંદ અનુભવે છે.

સનિયાનાં ઘરે ધોબીની ચોથી મુલાકાતનું સ્થળ છે શિવરાત્રિના તહેવાર નિમિત્તે નીલકંઠેશ્વર મંદિરના મેળામાં ધોબી અને તેની સખી ટિમી જાય છે. મેળામાં ફરતાં ફરતાં ટિમી તેના પ્રેમી ચંદરાને મળવાને હેતુથી ધોબીથી છૂટી પડી જાય છે. ધોબીને પણ ઈચ્છા હતી કે તે સનિયાને મળે. ટિમીના ગયા પછી ધોબી સનિયાના ઘરે પહોંચે છે. સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો હતો. સનિયાને તેના ઘરમાં તાવથી પીડાતો નિહાળી ધોબી દુઃખી થાય છે. બંને પરસ્પરની લાચારી સમજે છે, આંસુ સારે છે. ધોબીના કહેવાથી સનિયો પોતાના કુટુંબની જમીન પાછી માંગવા માટે ચિંતેઈ સોઈ પાસે ગયો હતો

ત્યારે તે અપમાનિત થઈને આવ્યો હતો. આ પ્રસંગને યાદ કરીને સનિયો ધોબીને કહે છે : “ના, ધોબી, મારાથી હવે સહેવાતું નથી. તે મને તારું રમકડું માની લીધો છે. તારી વાત માની, તારા જ દાનથી હું સમાજમાં સામેલ થયો, ઘર બનાવ્યું, બીજાને ઘરે મજૂરી કરી પેટ ભર્યું. પછી તારી વાત માનીને હું ચિંતેઈ સોઈના ઘેર ગયો અને મારા બાપદાદાના અભિમાનને ભૂલી એમના પગ પાસે માથું નમાવી ઊભો રહ્યો. આમ છતાં ચિંતેઈ સોઈએ અપમાનિત કર્યો. બધું સહન કરીને હું પાછો આવી ગયો. હું તારું રમકડું બન્યો છું, ધોબી ! તું રમત રમે છે, તડપી રહ્યો છું. હું તારું રમકડું બનીને નહિ રહી શકું. મારી સામે આખી દુનિયા પડી છે. હજારો ઝાડ છે અને છાંયે મને આશરો મળી જશે.”

ધોબીની પોતાના પ્રત્યેની ભાવના કરતાં પોતાના સ્વમાનને વધુ મહત્ત્વ આપતો સનિયો ધોબીની સલાહ અને સહાયનું અવમૂલ્યાંકન કરે છે. ધોબી સમજદાર છે. સનિયાનાં વચનો તેને દુઃખી કરતાં નથી. તે સનિયાની એકલવાટી સ્થિતિ સમજે છે. તેથી તેને સુખ દુઃખના વારાફેરા વિશે કહીને આશ્વાસન પણ આપે છે, ધીરજ રાખવાનું કહે છે. સુખમય સ્થિતિ આવશે એવી આશા જગાડતાં ધોબી કહે છે : “તારાં મા-બાપ, ભાઈ-બહેન ફરી તારે ખોળે જ જન્મ લેશે. આજ ઘરમાં ફરી નાયશે-ફૂદશે. આ ઘર એમના શોરબકોરથી ગાજી ઊઠશે. જેની યાદમાં તું તરફડે છે, ફરી એમની જ સેવા કરવાનો મોકો મળશે. અધીરા થવાની શી જરૂર છે ?”

ધોબીની વાતથી સનિયાનો જીવનોત્સાહ વધી જાય છે. ધોબી જ પોતાની ગૃહિણી બનશે એવું મનોમન ધારી-વિચારી આનંદિત થાય છે. ભવિષ્યની પેઢીની જનનીને-ધોબીને આલિંગવાની ઈચ્છા તેના મનમાં જાગી ઊઠે છે પરંતુ ધોબીની આંખમાં ઈન્કારનો ભાવ નિહાળી પોતાને સંયમિત કરે છે. સનિયાની ગરીબ હોવાની ગ્રંથિને દૂર કરતાં ધોબી કહે છે : “તું શા માટે ગરીબ રહે ? ભગવાને

તને બુદ્ધિ આપી છે. તારા શરીરમાં શક્તિ છે-તારી જરૂરિયાત શી છે, એ હું જાણું છું. બીજાની મદદ વિના કોઈની પ્રગતિ થઈ શકતી નથી. એટલે જ મેં તને પિતાજી પાસે મોકલ્યો હતો. એમણે ના પાડી ને તું પાછો આવી ગયો, એમાં ક્યું મોટું અપમાન થઈ ગયું ? જેને મોટા થવું હોય, એણે નાના પણ થવું પડે છે, જે સહન કરી શકે છે એ જ મોટો માણસ થઈ શકે છે. તારે એમની પાસે વારંવાર જવું પડશે. હજી એકવાર જા અને પૈસા આપી તારી જમીન પાછી માગ.”^{૧૦}

ઘોબી સનિયાને તેની જમીન પાછી લેવાડાવવા માટે ફરી પ્રયત્નશીલ બનાવે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાનો સોનાનો હાર આપી આર્થિક મદદ પણ કરે છે. સનિયો ગામના બીજા લોકોની બરાબરી કરી લે એવું ઘોબી ઇચ્છે છે. સનિયો હજી પણ જીવન વિશે નિરાશા-એકલતા અનુભવે છે. ઘોબી તેની જીવનસંગિની બનશે કે કેમ એવી ગડમથલ દૂર કરવા સનિયો ઘોબીને એ વિશે પ્રશ્ન પૂછવા ઉત્સુક છે. પરંતુ ઘોબી તેના પ્રશ્નને જાણી જાય છે. તે સમજે છે કે પ્રશ્નના જવાબ રૂપે અપાવેલ 'હા' કે 'ના' પર જ સનિયાના ભાવિજીવનના સુખ-દુઃખનો આધાર છે, તેથી ખૂબ જ સમજદારીપૂર્વક અને સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરે છે. સનિયાના અવ્યક્ત પ્રશ્નને પ્રશ્ન જ રહેવા દઈ ઘોબી સનિયાના પગમાં માથું અડાડીને રડી પડે છે. સનિયો તેનાં આંસુ લૂછે છે. તેના મનમાં થાય છે કે- ‘ઘોબી તું મારી છે ! તું મારી છે !’ આ દરમિયાન મંદિરમાંથી હરિબોલના અવાજ સંભળાય છે અને ઘોબી સાવધાન થઈ, ‘હું જાઉં છું’ કહેતી સનિયાની વિદાય લે છે.

કથા સર્જકે આ મુલાકાત દ્વારા ઘોબીના સનિયા પ્રત્યેના પ્રેમને અને તેના સામાજિક બંધનોથી બંધાયેલી સ્થિતિને સરસ રીતે મૂર્ત કરી આપી છે. આ ઘટના પછી સનિયાની સામાજિકતાને આલેખતા કેટલાક પ્રસંગો નિરૂપાયા છે. આ સાથે સનિયો ચિંતેઈ સોઈ પાસે પોતાની

જમીન લેવા ફરી જાય છે અને ચિંતેઈ સોઈ ૨૫૦૩. ને બદલે ૧૦૦૦૩. જમીનની કિંમત ગણાવતા સનિયાની માંગણીનો ગેરલાભ લે છે. ઘોબી પણ પિતાએ સનિયા સાથે કરેલા દુર્વ્યવહારથી વ્યથિત થાય છે. બીજી બાજુ ચિંતેઈ સોઈના ઘરમાં બનતા પ્રસંગો પણ વર્ણવાયા છે. વિધવા અને નિઃસંતાન ઘોબીના સાસરા પક્ષની મિલકત કબજે કરી લેવા માટે ચિંતેઈ સોઈ પોતાની બુદ્ધિ લડાવી પ્રયત્ન કરે છે. કાયદાકીય દૃષ્ટિએ ઘોબી બીજા લગ્ન કરે તો તે સસરાના મિલકતની માલિક-વારસ બની શકે તેમ ન હોવાથી સંપત્તિ લાલચું પિતા ચિંતેઈ સોઈ ઘોબીના પુનર્લગ્ન કરાવવાને બદલે તેને દત્તક સંતાન લેવા સમજાવે છે. દત્તક તરીકે પિતા તેના ભાઈ નિધેઈના પુત્ર વિદેઈને જ લેવાનો આગ્રહ કરે છે. માતા પુત્રીપ્રેમને કારણે પતિના નિર્ણયનો વિરોધ કરે છે, ઘોબીના લગ્ન સનિયા સાથે કરાવી દેવા માટે પતિ સમક્ષ કરગરે છે, દલીલો કરે છે પરંતુ પતિને પોતાની પત્નિની વાત ગળે ઉતરતી નથી. આ દરમિયાન ઘોબી ઘરની પરિસ્થિતિથી વાકેફ થતાં સ્વતંત્ર રીતે વિચારે છે. કાકાના દીકરાને દત્તક લેવા કરતાં સેંકડો ગરીબ બાળકોની સેવા અર્થે પોતાના સાસરા પક્ષની મિલકત ખર્ચાય એવું વિચારીને તે દુર્ગાપુર જાય છે. દુર્ગાપુરમાં સેવાકાર્યો શરૂ કરે છે. ગરીબોને તેમની જમીન પાછી આપે છે. ગામમાં રસ્તા, ફૂવા બનાવડાવે છે. ગરીબોનાં મકાનના છાપરાં મરામત કરાવે છે, તળાવ ખોદાવે છે. પોતાની પાસે આટલી બધી મિલકત હોવા છતાં ગામના લોકો દુઃખી થતા હોય તે તેનાથી જોવાતું નથી. તે પોતાના પરિવારની વ્યાખ્યા વિસ્તારે છે, ગામ આખુંય તેનો પરિવાર બને છે. લોકસેવાનાં કાર્યોએ ઘોબીને આત્મસંતોષ અને સન્માન અપાવ્યાં છે. ગામના લોકો તેને દેવી તરીકે જોવા માંડે છે. વિષ્ણુપુરમાં સનિયો પોતાના જીવનઆદર્શ અનુસાર જાતિ, વર્ણ, સંપ્રદાય વિહીન સમાજ-કુટુંબની રચના કરવા માટે પોતાના

ઘરમાં પઠાણના દીકરા રહીમને, વૃદ્ધ ક્રિશ્ચિયન જોનને, એક દલિત છોકરાને, એક અંધને, એક અપંગને અને કઈ જેવી ગાંડી સ્ત્રીને આશરો આપે છે. આ વિષ્ણુપુરમાં સનિયો પોતાના આદર્શને સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, તો દુર્ગાપુરમાં ધોબી પોતાનાં સેવાકાર્યો દ્વારા પોતાના આદર્શને સિદ્ધ કરે છે. આવી સ્થિતિમાં સનિયો ધોબીને મળે છે. દુર્ગાપુરના ઘરમાં સનિયો ધોબીને મળે છે.

નવલકથાના કથાતંતુને સનિયા અને ધોબીની પાંચમી મુલાકાત નવીન વળાંક આપે છે. વિચાર પરિવર્તન થાય છે. પરિસ્થિતિ પાત્રજીવનને અને પાત્રવિચારને કેવા થડે છે તે આ મુલાકાતનો પ્રસંગ જોતાં સહેજેચ ખ્યાલ આવે છે. વિષ્ણુપુરમાં રામલીલાની ભજવણી સમયે આખાય ગામ સાથે દુર્ગાપુરથી ધોબી પણ આવી હતી. ધોબી આવવાની છે એવા સમાચારે સનિયાના મનમાં ઉત્સાહ વધાર્યો હતો. તે રામલીલામાં હનુમાનનો વેશ ધારણ કરીને ખૂબ નાચ્યો હતો. તેણે ગામ આખાને જમણવારનો ખર્ચ આપીને ચિંતેઈ સોઈની કંજૂસાઈને ઊઘાડી પાડી અને પોતાની ઉદારતા બતાવીને ચિંતેઈ સોઈના અહંકારનો છેદ ઉડાડી દીધો. આવી પરિસ્થિતિમાં ધોબી રામલીલાના બીજા દિવસે બધાને મળે છે, પરંતુ સનિયાને લોકલાજે મળી શકતી નથી. આ ન મળી શકવાના દુઃખને ટાળવા માટે સનિયો દુર્ગાપુર જઈ ધોબીને મળે છે. ધોબી રાધા-માધવની મૂર્તિ સમક્ષ પોતાની ગડમથલો અને વ્યથા ઠાલવી રહી હતી. એક બાજુ પોતાનો મૃત પતિ હતો, બીજી બાજુ સનિયો હતો અને ત્રીજી બાજુ રૂઢિવાદી સમાજ હતો. આ ત્રિકોણ વચ્ચે ભીંસાતી ધોબીની ગડમથલો અને પ્રાર્થના સમયે જ સનિયો તેના ઘેર પહોંચે છે. રાતે વરસતા વરસાદમાં ભીંજાયેલી સ્થિતિમાં સનિયો ધોબીના ઘેર પહોંચે છે. ધોબી તેને ઘરમાં લઈ જાય છે. બન્ને વાતો કરવા વ્યાકુળ છે, પરંતુ કોઈના હોઠ ખુલતા નથી. અડધી રાતે કોઈને ઉંઘ આવતી નથી. બન્નેના

માનસમાં વિચાર પ્રક્રિયા ચાલું છે. સનિયાને હજી પણ દહેશત છે કે ધોબી પોતાને ખરેખર પ્રેમ કરે છે કે નહીં, ધોબીએ જીવન આપ્યું, ધોબીના પૈસાથી ઘર બન્યું, સમ્પત્તિ મળી, દિલનો સાચો પ્રેમ પણ મળ્યો, પરંતુ આ બધું ધોબી વિના કશા જ કામનું નથી એવું વિચારતો સનિયો ધોબીની આશાએ જ પોતાના જીવનને ઉજ્જવળ બનાવવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યો હતો. વળી તેને એવો પણ વિચાર આવતો હતો કે નાયક કુટુંબની સંપત્તિવાન વિધવા ધોબી બંગલાને સમૃદ્ધિ છોડીને પોતાની ઝૂંપડીમાં આવશે ? દુર્ગાપુરના ઘરમાં અડધી રાતે આવા વિચારોથી ગ્રસ્ત સનિયા સામે ધોબી આવે છે. તે હવે જાતને છેતર્યા વિના બધું સ્પષ્ટ કરી દેવા માંગે છે. પ્રેમ અને સામાજિક બંધનો વચ્ચે સંઘર્ષાતી ધોબી અડધી રાતે પ્રેમાવેગ સાથે સનિયા પાસે જાય છે. સનિયો જાગે છે. ધોબી પોતાના ધીરજના બંધ તૂટી જતાં ત્રૂટક સ્વરે સનિયાને કહે છે : “સનિયાભાઈ ! મેં મોટો ગુનો કર્યો છે. તું મને માફ કરી દે. મારા વીતેલા જીવનમાં કયું સુખ મને મળ્યું છે? હું એક વિધવા છું. સમાજ, ધર્મ, જ્ઞાતિ વગેરેના નિયમોની જાળમાં પડી પડી તરફડું છું. મારાથી આ બંધનો તોડી શકાશે? હું કદાચ જાળમાં જ તરફડતી રહીશ. મને કોઈ કાઢી નહીં શકે.”^{૧૧}

સનિયો ધોબીની ભાવના અને સામાજિક બંધનોની દૃઢતા વચ્ચે તેની માનસિક સ્થિતિને બરાબરની પામી ગયો હોય તેમ તે ધોબીની આંતરદ્વિધા ટાળવા માટે અને અપરાધગ્રંથિ દૂર કરવા માટે કહે છે. તે પોતાના જીવન વિશે પણ સ્પષ્ટ થઈ ગયો છે. ધોબીને કારણે તે પોતાના રૂઢ સમાજના નિયમોને વશવર્તીને જીવન ગોઠવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. હવે પરિસ્થિતિ બદલાય છે. સનિયો ધોબીને પોતાની જીવનસંગિની બનવાની દ્વિધામાંથી બહાર કાઢીને મુક્તિ આપે છે અને પોતે પણ પોતાની ઇચ્છાના બંધનમાંથી છૂટીને મુક્તિ મેળવે છે. ધોબી સનિયાને લગ્ન કરી લેવા કહે છે,

ઘોબીના ચિત્તમાં ફરી પ્રેમાવેગ જાગે છે. સનિયો તેના પ્રેમાવેગને સમજી જતા ઊભો થઈ જાય છે.

સનિયાના પ્રેમ વિશેનો ખ્યાલ કેટલો સ્પષ્ટ અને સાચો છે. પ્રેમમાં માલિકીભાવને કોઈ સ્થાન નથી. પ્રેમીના જીવનસંકલ્પ, આદર્શ કે પ્રેમીની સ્થિતિને સમજીને તેના પર માલિકીભાવ જમાવવાને બદલે તેને મુક્તિ આપીને પણ પોતાના શુદ્ધ પ્રેમને પ્રગટ કરી શકાય છે. સર્જકે અહીં સનિયાના એક વિલક્ષણ પ્રેમી તરીકેના વ્યક્તિત્વને ઉજાગર કર્યું છે. ઘોબીનો પ્રેમાવેગ એટલો હતો કે કદાચ સનિયો ધારત તો તેને પોતાની કરી શકત. પરંતુ ઘોબીની લાગણીનો ગેરલાભ લઈને તેના જીવને કલંકિત કરવા ઈચ્છતો નહોતો. ઘોબી પણ સનિયાના કહેવા માત્રથી બધાં દુઃખ અને અપમાન સહી લઈને મનની ઉત્તેજનાને વશવર્તી તે સનિયા સાથે ચાલી નીકળવાની સ્થિતિમાં હતી. આ સ્થિતિમાં પણ સનિયો પોતાની જાત અને વિચારને સંયમિત કરીને ઘોબીએ પકડેલો હાથ ધીરેથી સેરવી લઈ વહેલી સવારે જ ઘોબીના ઘરમાંથી નીકળી જાય છે.

‘સજા’ નવલકથામાં ઘોબી અને સનિયાની આ મુલાકાતનું પ્રસંગ નિરૂપણ વિશેષ આસ્વાદ્ય છે. આ મુલાકાત પછી સનિયો સીધો પોતાની બહેન પુનીને ઘેર જાય છે, જે દુષ્કાળના સમય દરમિયાન છૂટી પડી ગઈ હતી. સર્જક નવલકથામાં પુનીના જીવન સંદર્ભને સરસ રીતે ઉપસાવી આપ્યો છે. દુષ્કાળના સમય દરમિયાન માતા-પિતાના મૃત્યુ પછી પુની રસ્તે રઝળતી, ભૂખી-તરસી, અર્ધનગ્ન હાલતમાં દુર્ગાપુરના રસ્તે ‘પાણી આપો પાણી આપો’ની ભૂમો પાડતી હતી. આવી દયનીય સ્થિતિમાં મધુ ભોઈ નામનો એક યુવાન તેને પોતાને ઘેર લઈ ગયો અને ખવડાવ્યું-પીવડાવ્યું, પાંચ દિવસ સેવા કરી પછી પુનીમાં પુનઃ પ્રાણસંચાર થયો હતો. એ દિવસથી તે મધુ ભોઈ જેવા પછાત જાતિના યુવાનના ઘરમાં તેની પત્ની

તરીકે રહી ગઈ હતી. મધુ ભોઈનું વિલક્ષણ વ્યક્તિત્વ પણ અહીં અંકિત થયું છે. મધુ ભોઈની નીડરતા, તોફાનીપણું અને અલ્લડતાને સર્જકે ઉપસાવી આપ્યાં છે. ક્યારેક તે નાગને પકડી લેતો, ક્યારેક સાંઢની સવારી કરી લેતો, ભૂત પકડવા પ્રયત્ન કરતો. ડાકણને પકડવા જતાં તે એક સ્ત્રીને પકડી લાવ્યો હતો! એક વાનરે તેને થપ્પડ મારી હતી ત્યારે તેણે વાનરને પકડીને નદીના પાણીમાં ડૂબકા ખવડાવ્યા હતા. આવો મધુ ભોઈ પુનીનો જીવ બચાવે છે, ઘરમાં આશરો આપે છે, ઘોબીનો સ્નેહ પણ પ્રાપ્ત કરે છે. સર્જકે પુની અને ઘોબીના મેળાપની કરુણસ્થિતિ અને પછીના પ્રસન્ન દામ્પત્ય જીવનની ઝલક બતાવી છે. ગરીબ મધુ ભોઈ ઘોબીની સહાયથી સુખી બને છે. ઘોબી પુની માટે નવી સાડી-કપડાં મોકલે છે. એ જોઈને ક્યારેક સ્ત્રીઓ ઈર્ષ્યા કરતી ઘોબી અને મધુ ભોઈ વચ્ચેના આડા સંબંધો વિશે વાતો કરતી ત્યારે એક ભારતીય નારી તરીકે પુની બધી સ્ત્રીઓને સંભળાવી દે છે : “એ ક્યારે ઘરે આવે છે, એની સાથે તારે શી નિસ્બત ? તમે જાતે કેમ કમાતા નથી ? તમને કોણ રોકે છે? એ એટલી બધી ઈર્ષ્યા આવે છે, તો જઈને મઘિયાને પ્રેમ કરી લો, કોણ ના પાડે છે, તમને ?”^{૧૨}

સર્જકે પુની અને મધુના પાત્રજીવનનો કથાંશ સરસ રીતે નિરૂપ્યો છે. દુર્ગાપુરમાં ઘોબીની મુલાકાત પછી સનિયાનો ભ્રમ ભાંગે છે. લાંબા સમય પછી સનિયો અછૂત જાતિના ઘરમાં પત્ની તરીકે રહેલી બહેન પુનીને મળવા જાય છે. સનિયો ફરી અછૂત થઈ જશે એવું માની ભાતૃપ્રેમથી પુની સનિયાને ઘરમાંથી ચાલ્યા જવા કહે છે, પરંતુ સનિયો કહે છે : “પુની, હું નકામો એક ભ્રમણા પાછળ દોડતો હતો. મારી આશાઓ જુકી હતી. એ માનવતા કચડી નાખી હતી અને પડછાયા પાછળ દોડતો રહ્યો. હવે મારો ભ્રમ ભાંગી ગયો છે.”^{૧૩}

સનિયો પુનીના પુત્ર બનાને તેડે છે, રમાડે છે. પુનીના ઘરે જમે છે. એ રીતે સનિયો પોતાના વિચાર પરિવર્તન અને સમાજના રૂઢ નિયમોની સામે વિદ્રોહ જાહેર કરે છે, પરંતુ પુની તો રૂઢિવાદી છે તેનું વિચાર પરિવર્તન કરાવવું મુશ્કેલ છે, તેવું વિચારી સનિયો પુનીનું ઘર છોડે છે.

કૃતિમાં ચિંતેઈ સોઈની સંપત્તિલાલસા, અહંકાર, વેરવૃત્તિ અને સ્ત્રી અને સમાજ પર આધિપત્ય જમાવવાની વૃત્તિ જે સંઘર્ષાત્મક પરિસ્થિતિ સર્જે છે. તેમાં નાટ્યાત્મકતાના અંશો જોઈ શકાય છે. ચિંતેઈ સોઈએ પોતાની સંપત્તિ લાલસાથી દુષ્કાળમાં વિષ્ણુપુર ગામના મોટાભાગના લોકોની જમીન ઝૂંટવી લીધી હતી. બનેઈ પરિડા પ્રત્યેની વેરવૃત્તિથી તેના કુટુંબને બરબાદ કર્યું હતું. પરંતુ મોટી કડુણતા તો એ હતી કે તે પોતાની વિધવા દીકરીના પુનર્વિવાહ કરાવવાને બદલે તેના સાસરાપક્ષની સંપત્તિ પોતાની પાસે રહે એવા હેતુથી, પોતાની દીકરી ધોબી સંતાનને દત્તક લે તેવો આગ્રહ કરતા હતા. ધોબીની માતા ચિંતેઈ સોઈના આ વલણનો સખત વિરોધ કરે છે અને ધોબીના લગ્ન સનિયા સાથે કરાવી દેવા મથે છે, પરંતુ અબળા પુરુષ સામે પોતાની ઈચ્છાનુસાર કશું જ કરી શકતી નથી અને મૃત્યુ પામે છે. સર્જકે ચિંતેઈ સોઈ અને તેની પત્ની વચ્ચે દીકરીના ભવિષ્ય બાબતે જે વાકયુદ્ધ થયું હતું તેનું આલેખન કરીને ધોબીની માતાનો પુત્રીપ્રેમ વ્યક્ત કર્યો છે. ચિંતેઈ સોઈ પુત્રીને પોતાના જ ભાઈના દીકરાને દત્તક લેવા દબાણ કરે છે ત્યારે માતાનો ગુસ્સો પ્રજ્જ્વળી ઊઠે છે, પોતાના પતિની સંપત્તિલાલસા ખુલ્લી પાડે છે.

ચિંતેઈ સોઈનો વૈચારિક વિરોધ કરતી ધોબીની માતા અને ધોબીના સુખમય ભાવિની ચિંતામાં ને ચિંતામાં મૃત્યુ પામે છે. પત્નીનું મૃત્યુ ચિંતેઈ સોઈને પરિસ્થિતિનું સાચું જ્ઞાન કરાવે છે.

તેની સંપત્તિ લાલસા, અહંકાર અને સનિયા પ્રત્યેની વેરવૃત્તિ ક્ષીણ થાય છે. દીકરી ધોબી પ્રત્યે સ્નેહની સરવાણી ફૂટે છે; ધોબીની અશક્ત અને બીમાર હાલત નિહાળી તેનું મન પસ્તાવો કરતું પોતાની મોટી ભૂલનો સ્વીકાર કરે છે અને કરેલી ભૂલને સુધારી લેવા, મૃત પત્નીની ઈચ્છાને પરિપૂર્ણ કરવા માટે ચિંતેઈ સોઈ તૈયાર થાય છે. સર્જકે ચિંતેઈ સોઈના અહંકાર વિગલનની અને માનસ પરિવર્તનની ઘટનાને મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમથી નિરૂપી છે.

સનિયો અને ધોબીની છઠ્ઠી અને અંતિમ મુલાત આગળની મુલાકાતથી સાથે જુદી પરિસ્થિતિમાં થાય છે. અને જુદા પ્રકારના ભાવ-પ્રતિભાવો પ્રગટ કરે છે. દુર્ગાપુરમાં ધોબીની માતાની ઉત્તરક્રિયામાં ચિંતેઈ સોઈ પ્રતિષ્ઠિત માણસો સાથે સનિયાને પણ નિમંત્રણ આપે છે. આ દરમિયાન ગાંડી કઈની સગર્ભા અવસ્થા અને આ ગર્ભ સનિયાને કારણે રહ્યો છે એવી ગેરસમજણથી ધોબીનો સનિયા પ્રત્યેનો ભાવ બદલાયો હતો. જ્યારે પિતાએ સાનિયાને માનપૂર્વક દુર્ગાપુર આવવા નિમંત્રણ આપ્યું ત્યારે મનિયો દુર્ગાપુર આવતો નથી. આ સમયે ધોબીના પ્રત્યાઘાત તેની વાણીમાં સંભળાય છે.

તેની સાથે લગ્ન પણ કરી લે છે. આ વાતથી અભિન્ન થયા પછી એ અફસોસ પણ વ્યક્ત કરે છે. આમેય કઈ નાનપણથી જ સનિયાને યાહતી હતી. કઈ સામાજિક વિરોધ વચ્ચે પણ સનિયા સાથે રહી અને તેની સાથે લગ્ન પણ કર્યાં. જ્યારે ધોબીની સ્થિતિ જુદી હતી. તે સામાજિક બંધનોને તોડી શકવાની હિંમત ધરાવતી નહોતી. પિતા ચિંતેઈ સોઈ ધોબીની માતાની ઈચ્છા પૂરી કરવા ખૂબ પ્રયત્ન કરે છે. સનિયાએ પોતાના નિમંત્રણનો અસ્વીકાર કરી અપમાનિત કર્યા પછી પણ તે સનિયાને ફરી પોતાની પાસે બોલાવે છે. સનિયાને નામે પોતાની મિલકતનું વિરાયતનામું કરતો

કાગળ ધરી દઈને પોતાની તમામ મિલકત લઈ ધોબી સાથે લગ્ન કરી લેવા કરગરે છે : “બેટા સનિયા ! તું મારી જિંદગીની અંતિમ આશા પૂરી નહિ કરે? એને માટે હું મારું બધું તારા હાથમાં સોંપી દઈશ. હું ઘાયલ થઈ ચૂક્યો છું, ખૂબ ખરાબ રીતે. આવી હાલતમાં તું શું મને હજુ વધુ પીડા આપીશ ? બોલ, બેટા!”^{૧૪}

ચિંતેઈ સોઈ પોતાનો બધો જ અહંકાર ઓગાળીને સનિયા સામે કરગરે છે. પરંતુ સનિયો તેના પ્રસ્તાવનો નમ્રતાપૂર્વક અસ્વીકાર કરે છે. ધોબી પિતાની લાચાર સ્થિતિને મૂક બનીને નિહાળી રહી છે. ચિંતેઈ સોઈ પોતાની બધી મિલકત આપીને પણ ધોબી માટે આનંદ ખરીદી શકતા નથી. જેને દુકાળમાં એક પણ પૈસાની મદદ દેવાની ના પાડી હતી તેને ચિંતેઈ સોઈ પોતાની સઘળી મિલકત આપવા તૈયાર થઈ જાય છે પોતાની દીકરી માટે ! ધોબી આ આખાય પ્રસંગની સાક્ષી બને છે. તે પિતાને ભેટી પડતાં પૂછે છે: ‘અરે, આ શું કરી રહ્યા છો, પિતાજી ? પિતા પણ પુત્રીને બાથમાં લઈ પોતે ભૂલ કર્યાનું કબૂલતાં કહે છે : ‘હું તારો એક બુદ્ધો બાપ છું મને માફ કરી દે, મા.’ સનિયો ઊભો ઊભો પિતા-પુત્રીની સ્થિતિ નિહાળી રહ્યો હતો. તે ક્ષણે જ વિદાય લે છે. સનિયાએ માધો રાઉતની દીકરી કઈ સાથે લગ્ન કરી લીધું હતું. નવલકથામાં કઈનો જીવનસંદર્ભ અને સનિયા સાથેના તેના સહજીવનની કથા નિરૂપાઈ છે. ધોબીનો સનિયા પ્રત્યેનો ભાવ બદલાય છે. ધોબીએ સનિયાને ખભે માથું મૂકેલી કઈને જોઈ હતી ત્યારે સહજ રીતે જ તેના મુખમાંથી ‘કૃતજ્ઞની’ જેવો શબ્દ સરી પડ્યો હતો. ચાલ્યા ગયેલા સનિયાને જોઈને ધોબીની સ્થિતિ ગંભીર બને છે. પિતા તેની પરિસ્થિતિને સમજતાં આશ્વાસન આપે છે : “માનવજાત જ ધણી કૃતજ્ઞની છે, મારી મા! માનવીને આભારવશ કરવા માટે શક્તિની જરૂર છે.

સનિયો પાછો આવશે, ફરીને આપણી સામે માથું નમાવી વિનવણી કરશે. તું ચિંતા ન કર.”^{૧૫}

ધોબી મનોમન વિચારે છે પરંતુ પિતાને કહી શકતી નથી. દિવસે-દિવસે ધોબીની હાલત બગડતી જાય છે. પિતા વ્યાકુળ છે. તેને દુષ્કાળની વાતો અને કેટલાંક કંગાળોનાં દશ્યો યાદ આવવા માડે છે. ચિંતેઈ સોઈએ કોઈને મદદ કરી નહોતી. માનવતા ભૂલીને પોતાની મિલકત વધારવામાં પડ્યા હતા ! પરંતુ કોને માટે ? આજ પોતાની એકની એક દીકરી ધોબીનું સુખ આજે તે ખરીદી શક્યા નથી. એટલું જ નહિ જેણે પોતાના જીવની ભીખ માગી હતી તે સનિયો તેમની બધી મિલકતનો અસ્વીકાર કરી ચાલ્યો ગયો હતો. ચિંતેઈ સોઈના અહંકારના થતા આ વિગલનની પ્રક્રિયા નવલકથાનો એક આસ્વાદ્ય અને કલાત્મક અંશ છે. સનિયાનું થતું ભ્રમનિરસન, આદર્શનો ધોર પરાજય, વિચાર પરિવર્તન અને એને સમાજજીવનનું લાઘેલું સત્ય નવલકથાના કથાનકને નાટ્યાત્મક વળાંક આપે છે. સનિયાના આદર્શવાદી વિચારો અને સમાજ-પરિવારની કલ્પના ‘કલ્યાણગ્રામ’ (‘સરસ્વતીચન્દ્ર’) અને કલ્પતરુ (મધુરાય)નું સ્મરણ કરાવે છે. સજકે સનિયાના આદર્શવાદી વિચારોને એનાં વ્યવહાર, વાણી અને વર્તનના આલેખન દ્વારા મૂર્ત કર્યા છે. સનિયો પોતાના આદર્શ વિચારો મુજબ ઘર અને પરિવાર બનાવીને કહે છે : “આ ઘરમાં ન તો ધર્મનો ભેદ રહેશે, ન જાતિનો. આ ઘર હશે માનવજાતનું. જેમને જાતિ અને ધર્મ છોડવા માટે વિવશ કરવામાં આવ્યાં છે તે જ માનવીના સંતાનની માફક જીવવા માંગે છે, એને જ આ ઘરમાં સ્થાન આપવું એ આપણી ફરજ છે.”^{૧૬}

ધોબીના વ્યામોહમાંથી નીકળતા સનિયાને જ્ઞાતિ-જાતિ-ધર્મ-સંપ્રદાયનાં બંધનો કષ્ટ આપવા માંડે છે. રૂઢિવાદી સમાજ તેને તેના આદર્શ પ્રમાણે જીવવા દેતો નથી. આખું ગામ તેનો વિરોધ કરે

છે. બિમારીમાં વૈદ્ય તેને દવા આપવાનો ઈન્કાર કરે છે. મનોમન આ પરિસ્થિતિ પર ચિંતન કરતાં તેને સમજાય છે. છનિયો પોતાના વિચારોને તરત અમલમાં મૂકતાં ઘરના બધાંને બોલાવીને કહે છે : “આ ઘર છોડવું પડશે, સૌએ ફરીને પોતપોતાના માર્ગે ચાલ્યા જવું પડશે.” સનિયાની ગૃહત્યાગની ઘટના ચિંતેઈ સોઈના અભિમાન-અહંકારના યૂરેયૂરા કરી નાખે છે. ગામનાં લોકોને પણ સ્તબ્ધ બનાવે છે. હરિમહાંતિ અને અન્ય લોકો તો સનિયાના જમીન-ઘરનો કબ્જો લેવા માટે તેના ઘેર પહોંચે છે, એ પૂર્વે જ સનિયો અને એમના સાથીદારોએ ઘર છોડી દીધું હતું! ચિંતેઈ સોઈને હજી હતું કે સનિયો જમીન-ઘર વિનાનો થઈ જશે તો પગે પડતો પાછો આવશે, પરંતુ એવું થતું નથી. તેના ઘરના બારણા પાસે એક ચિઠ્ઠી મળે છે. તેમાં લખ્યું હતું : “આ ઘર, આ બધી મિલકત ધોબીના ધનથી બની છે! ધોબી આ સાંભળતાં જ ચીસ પાડી ઉઠે છે અને તે ચિંતેઈ સોઈના ધૂજતા હાથમાંથી ચિઠ્ઠી ઉપાડી જાય છે. ‘ધોબી મારી વહાલી ધોબી’ કહેતાં ચિંતેઈ સોઈની વ્યથા પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે અને ધોબી ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે. “મને પથ્થર જેવી કહોર બનાવી દો. મને ચૂપ બનાવી દો ભગવાન- અસ્સલ તમારી માફક.”^{૧૭}

નવલકથાનો અંત ચોટદાર અને હૃદયસ્પર્શી છે. તેની વાણીમાં આપણા રૂઢિવાદી સમાજનાં બંધનોમાં જકડાયેલી, લાંછિત, અપમાનિત નારીનો દર્દભર્યો અવાજ સંભળાય છે. ધોબી જેવી સ્નેહાળ, આધ્યાત્મિક ભાવવાળી અને ગરીબ-કંગાળો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવતી સ્ત્રીનું જીવન જ્યારે દુઃખથી છલકાય ઊઠે છે ત્યારે ઈશ્વરીય ન્યાયની જેમ સર્જકન્યાય પર પણ શંકા જન્મે છે. જો કે સર્જકે અહીં એવી ભારતીય નારીની વાસ્તવિક છબી આલેખી છે જે પ્રેમિકા હોવા છતાં તેના પ્રેમમાં રોમાન્સ નથી, સમસ્યા છે. તેના શરીરમાં કામના અને ઉત્તેજના હોવા છતાં તે રૂઢિચુસ્ત સમાજનાં

બંધનો તોડી શકવા સમર્થ નથી. ધોબીના પાત્ર સંદર્ભે આ વિચાર મૂર્તિમંત થતો લાગે છે. અન્ય સ્ત્રીપાત્રોમાં કઈ સનિયાની સાથે લગ્ન કરી તેના વિચાર પ્રમાણે જીવન જીવવા કટિબદ્ધ છે. ખરા અર્થમાં સનિયાની સહધર્મચારિણી અને જીવનસંગિની કઈનો માનવતાવાદી અભિગમ છે. તેથી તેને અંધ-અપંગ-વૃદ્ધ વિશેની ચિંતા સતાવે છે. સર્જકે કઈ અને પુનીના દામ્પત્યજીવનની ઝલક રજૂ કરીને પતિવ્રતા સ્ત્રીના એક વિચારને મૂર્તિમંત કર્યો છે. ભારતીય નારી જે પુરુષ સાથે લગ્ન કરે છે તે પુરુષ તેના માટે ઈશ્વર સમાન બની જાય છે, પછી તેના વિચારો, તેની દિશાને અપનાવી તે આજીવન સાથ નિભાવે છે. સામાજિક છતાં ભાવાત્મક સંબંધના પ્રતીક તરીકે પુનીનાં પાત્રોમાં જોઈ શકાય.

‘સજા’ નવલકથામાંથી પસાર થતા કથાસર્જકનું એક સમાજ સમીક્ષક અને ચિંતક તરીકેનું પાસું પણ સરસ રીતે ઉપસી આવે છે. સર્જક રૂઢિચુસ્ત સમાજને મૂર્તિમંત કરવા માટે પ્રસંગો અને પાત્રોનો આધાર લીધો છે. વિષ્ણુપુર અને દુર્ગાપુર જેવા સ્થળ વિશેષના સંદર્ભે અંધવિશ્વાસું, અભણ, અસ્પૃશ્ય, ગરીબ, ગ્રામવાસીઓના લોકમાનસને અને ગ્રામવાસીઓની સામાજિક અને ધાર્મિક અંધશ્રદ્ધાનો લાભ લેતા સમાજના પ્રતિષ્ઠિતો અને ધર્માચાર્યોને નિરૂપ્યા છે. છૂતાછૂત વિશેના ઘર કરી ગયેલા વિચારો સનિયા, પુની, મધુભોઈ, કઈ વગેરે પાત્રોના સંદર્ભે મૂર્તિમંત કર્યા છે. હરિ મહાંતિ, કાંડી વગેરે આ સમાજના પ્રતિનિધિ છે. સમાજ પર જ્ઞાતિબંધનોનું વર્ચસ્વ કેવું દૃઢ હતું તે આ લોકોની વાણી સાંભળતાં જ સમજાય છે. “માણસનું લોહી તો હંમેશા નિર્મળ જ હોય છે, એ સદાએ પવિત્ર જ હોય છે. કામકાજ પ્રમાણે લોકોમાં જુદાં જુદાં જૂથ પડી ગયાં હતાં. જૂથમાંથી બની અલગ અલગ જાતિઓ. આ જાતિના મૂળમાં કોઈ અર્થ જ નહોતો. આ તો

હતી નક્કર સ્વાર્થવૃત્તિ. આ જાતિઓમાંથી જન્મી સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા. આ સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાનાં મૂલ્યોને શી રીતે માપી શકાય? એને માપવાનું કોઈ સાધન તો છે નહિ.”^{૧૮}

“સૃષ્ટિમાં બે જ જાતિની જરૂર છે – પુરુષ અને સ્ત્રી. બાકી બધી જાતિઓ મનુષ્યે જ બનાવી છે. મનુષ્યે બનાવેલી આ જાતિઓ વિના દુનિયાનું કોઈ કામ અધૂરું નથી રહી જવાનું.”^{૧૯}

* * *

“માનવી પોતાનો ધર્મ બદલી શકે છે, પરંતુ લોહી નથી બદલી શકતો.”^{૨૦}

* * *

“જ્યારે જીવનનું કોઈ ધ્યેય નથી રહેતું ત્યારે માનવીને પોતે નિરાધાર લાગે છે.”^{૨૧}

* * *

“માણસ એટલે શારીરિક અંગો જ માત્ર નહિ – અંગો ઉપરાંત પણ કંઈક છે જ. નરી આંખે દેખાતું નથી. એ છે માણસની બુદ્ધિ, જ્ઞાન, પ્રેમ વગેરે. શરીરના સુખ માટે જે કંઈ જરૂરી છે તે કરવાથી બધા માણસો સરખા નથી થઈ જતા. દુનિયાના બધા માણસો સરખા થઈ જ ન શકે. સરખા ન થવું એ જ પ્રકૃતિનો નિયમ છે. એટલે એક વ્યક્તિ બીજાથી જુદી. સૌ જો સરખા થઈ જાય તો પાણી પણ વહેતું ન હોત. દુનિયામાં સ્થિરતા આવી જાત. પર્વતોના પથ્થરોની જેમ મનુષ્ય જાત પણ અચલ થઈ જાત.”^{૨૨}

* * *

“એ એક સ્ત્રી છે. એનો જન્મ થયો છે સર્જક માટે, ધ્વંસ માટે નહીં. એ જાણે છે, પોતે માતા છે. જનની થવા માટે નારી એક પુરુષની સહાય લે છે. માતા થવા માટે એને જરૂર છે શક્તિની. કોમળતા જ એની મહાન શક્તિ છે.”^{૨૩} નવલકથામાં પ્રસંગોપાત્ આ પ્રકારના અસંખ્ય ચિંતનાત્મક વિચારો વેરાયેલા છે

જે કથાપ્રવાહમાં ભળી ગયા હોવાથી આગંતુક પણ લાગતા નથી.

‘સજા’ નવલકથામાં પ્રયોજાયેલી ભાષાશૈલી અને તેનો થયેલો ગુજરાતી અનુવાદ પણ સર્જક-અનુવાદકની શૈલી વિશેષનો પરિચય કરાવે છે. ભાષામાં ક્યાંક અલંકારિતા છે. ક્યાંક વાર્તાલાપની શૈલીમાં લયનો આરોહ-અવરોહ અનુભવાય છે, ક્યાંક વૈયક્તિક ભાષાની છટાઓ પણ ગુંથાઈ છે, ક્યાંક ભાવાકોશ-ઉશ્કેરાટ-આવેગને ઉપસાવતું ગદ્ય જોવા મળે છે. ક્યાંક વર્ણનશૈલીની અવનવી છટાઓ પણ દષ્ટિગોચર થાય છે. સામાન્ય રીતે સાદી, સરળ ભાષા હોવા છતાં ક્યારેક દીર્ઘ અસરકારક વાક્યરચના ભાવ-વિચારને સ્પષ્ટ કરવામાં કામચાબ નીવડે છે. અહીં પ્રયોજાયેલી ગદ્યશૈલી- ભાષાશૈલી સર્જક-અનુવાદની પ્રતિભાનો પરિચય કરાવે છે.

‘સજા’ નવલકથાની કથાસામગ્રીમાં જે પાત્રજન્ય અને પરિસ્થિતિજન્ય વક્તા જોવા મળે છે તે સર્જકની સર્જક પ્રતિભાનો ઉત્તમાંશ છે. આરંભથી અંત સુધી વિહરતું આ તત્ત્વ નવલકથાને રસપ્રદ અને જીવંત બનાવે છે. ભારતીય સમાજજીવનની વાસ્તવિકતાને પ્રતિબિંબિત કરીને ભારતીય સમાજનું તાદૃશ્ય ચિત્ર ઉપસાવતી નવલકથા ‘સજા’માં જે રીતે સર્જકે સર્જનાત્મક અને ચિંતનાત્મક, આદર્શવાદી અને વાસ્તવવાદી અંશોને નિરૂપ્યા છે તે સર્જકની સર્જનપ્રતિભાનો સહેજેય પરિચય કરાવે છે. કથાનક, રચનારીતિ-નિરૂપણરીતિ, ભાષા, જીવન પ્રત્યેનો અભિગમ વગેરેની દૃષ્ટિએ આ નવલકથા નોંધપાત્ર બની રહે છે. અહીં કથાનકની પૃષ્ઠ ભૂમાં દૃષ્ટાળ છે તેથી દૃષ્ટાળનાં ચિત્રો અહેવાલ રૂપે જ અપાયાં છે. તેની પ્રત્યક્ષતાનો આનંદ માણી શકાતો નથી. આમ છતાં દૃષ્ટાળના જે ભયંકર ઓળા ગ્રામ સમાજજીવન અને ગ્રામવાસીઓ પર પડ્યા હતા અને તેના પરિણામ સ્વરૂપે ગ્રામવાસીઓની જે દશા થઈ હતી

તેનું કટુણ ચિત્ર અહીં અવશ્ય ઉપસી આવ્યું છે. ગીતાંજલિ પરીખે આ નવલકથાને ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદિત કરીને, ગુજરાતી ભાષાની આ પ્રકારની નવલકથાઓ સાથે, અને અન્ય ભારતીય નવલકથાઓ સાથે તેની તુલના કરવાની એક સરસ મજાની દિશા ખોલી આપી છે. આ દિશા અભ્યાસીઓને નવી દિશા ખોલી આપશે એવી આશા રાખીએ.

સંદર્ભ સૂચિ:-

* 'સજા' : મૂળ શીર્ષક - 'શાસ્ત્રિ', લેખક : કાન્હુચરણ મહાન્તિ, અનુવાદક : ગીતાંજલિ પરીખ, પ્રકાશક : નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ ઈન્ડિયા, વર્ષ : ૧૯૮૦,

૧. એજન પૃ. ૫
૨. એજન, પૃ. ૧૩
૩. એજન, પૃ. ૩૮
૪. એજન, પૃ. ૫૦
૫. એજન, પૃ. ૫૧
૬. એજન, પૃ. ૫૧
૭. એજન, પૃ. ૬૫
૮. એજન, પૃ. ૧૦૪
૯. એજન, પૃ. ૧૦૪
૧૦. એજન, પૃ. ૧૦૫
૧૧. એજન, પૃ. ૧૬૭
૧૨. એજન, પૃ. ૧૫૮
૧૩. એજન, પૃ. ૧૭૩
૧૪. એજન, પૃ. ૨૪૮
૧૫. એજન, પૃ. ૨૪૮
૧૬. એજન, પૃ. ૫૯૫
૧૭. એજન, પૃ. ૨૬૫
૧૮. એજન, પૃ. ૯
૧૯. એજન, પૃ. ૧૦
૨૦. એજન, પૃ. ૧૮૬,
૨૧. એજન પૃ. ૧૭૦
૨૨. એજન પૃ. ૧૭૦
૨૩. એજન પૃ. ૧૭૦